

AZƏRBAYCAN NEFTİNİN ZƏNGİN TARİXİ

Açar sözlər: *neft, sənaye, kapital, müqavilə, iqtisadiyyat, rəmz*

Key words: *oil, industry, capital, contract, economy, symbol*

Ключевые слова: *нефть, промышленность, капитал, контракт, экономика, символ*

Azərbaycan neftinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki roluna ilk dəfə ən yüksək qiyməti Ulu Öndər, Ümummilli Lider H.Ə.Əliyev vermişdir. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabr ayının 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin təntənəli imzalanma mərasimində geniş nitq söyləyərək demişdir: “Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərpasını, Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasını, həmçinin xalqımızın öz sərəvətlərinin tam sahibi olduğunu bir daha dünyaya nümayiş etdirdik” [6, s.135].

Azərbaycan neftinin tarixi Azərbaycanın tarixi qədər qədimdir. Dünya təcrübəsində qəbul olunan qeyri-standart yanaşmaya əsasən, xalqların və dövlətlərin beynəlxalq aləmdə təqdim olunmasında bir “tanıtma nişanı” olur. Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın “tanıtma nişanı” “Odlar yurdu” və ya “Neftli torpaq” adı ilə bağlı olmuşdur. Mənbələrdə Azərbaycan neftinin tarixi ilə bağlı zəngin məlumat öz əksini tapıb. Ən qədim zamanlardan Azərbaycan adının mənası “od ilə zəngin olan ölkə” mənasını vermişdir. Elmi dəlillərlə sübut edilmişdir ki, Xəzər dənizinin qərb sahili ilə Urmiya gölünün qərb sahilləri və Dərbənd ilə Bağrıdağ (Cənubi Azərbaycandır) arasında olan ərazi çox qədimdə və indi də əbədi yanar odlar və yeraltı yanar qazlarla zəngin olmuşdur. Demək olar ki, bu məmləkət öz adını əbədi yanar oddan götürmüşdür [1, s.21-32]. Təbiət hadisələri qarşısında aciz olan qədim insanlar əbədi yanar od və yerüstü mazut görərkən ona Allahın möcüzəsi kimi baxaraq, bundan inanc və şəfa mənbəyi kimi istifadə etmişlər. Dünyanın ən qədim monteist (təkillahlığı qəbul edən) dini olan Atəşpərəstlik (Zərdüştlük) dininin yaranmasının əsas səbəbi bu təbii sərəvətimizlə bağlı olduğu üçün Azərbaycan Zərdüştlük dininin vətəni hesab olunur. Azərbaycan neftinin əsas mərkəzi Abşeron yarımadası olduğundan vətənimizin zəngin təbii sərəvətlərə malik olan bu ərazisinin tarixinə qısa nəzər yetirmək istəyirəm. Orta əsrlərdə Abşeron yarımadası “Bakı adası” adlanırdı. XII əsr anonim müəllif tərəfindən Xəzər dənizi sahillərində ağ-qara neft çıxan, daim hərəkətdə olan (zəlzələ və vulkan püskürməsi nəzərdə tutulur) və gur alovlanan torpağı olan “Bakı adası” haqqında məlumat verilir. Yarımadanın adı nə üçün Bakı deyil, Abşeron adlanır. XIII əsrin ortalarında Xəzər dənizində güclü qabarma baş vermiş, nəticədə 100 il ərzində dəniz səviyyəsi 10 m-dən çox qalxmış və “Bakı adası” su altında qalmışdır. Bu haqda XIV əsr coğrafiyaşünası H.Qəzvinin əsərində məlumat öz əksini tapıb. H.Qəzvinidən 400 il sonra XVIII əsr Avropa coğrafiyaşünası və səyyahları olan Bella, İ.Y.Lerx və V.N.Tatışevin əsərlərində Abşeron yarımadasının tarixi ilə bağlı məlumat verilib. Lerx gündəliyində Pirallahı adası ilə yarımada arasında Abşeron kəndi olduğunu qeyd edir. Lerx yazır ki, bu kənd 1720-1723-cü illərdə Hacı Davudun Bakıya yürüşü zamanı tamamilə dağıdılmışdır. Abşeron kəndi Abşeron mayakından 2 km. şimalda mövcud olmuşdur. Bərpa olunduqdan sonra Abşeron yarımadası adı ilə Bakı şəhərinin iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan neft sənayesinin tarixində Xəzər dənizinin də özünəməxsus yeri var [7, s.11-22]. “Azərbaycanın Xəzər nefti” adı ilə ölkəmizi dünyaya tanıdan bu dəniz geostrateji əhəmiyyətinə görə beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm rol oynayır. Xəzər regionunun geostrateji əhəmiyyəti, onun region və sivilizasiyaların kəsişməsində yerləşməsi, zəngin karbohidrat ehtiyatlarına malik olması, eyni zamanda iqtisadi, siyasi strateji cəhətdən digər təbii resurslara sahib olması ilə xarakterizə olunur. Xəzər dənizinin geosiyasi arealı Mərkəzi Asiyanın qərb hissəsini, Rusiyanın cənubunu, Şimali və Cənubi Qafqazı, o cümlədən İrannın şimalını əhatə edir. Bütövlükdə Xəzər dənizi arealı, Ön və Mərkəzi Asiyanın ən zəngin təbii ehtiyatları və əlverişli coğrafi mövqeyini əhatə etdiyi üçün daim dünyanın aparıcı dövlətlərinin maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Xəzər regionu üzərində nəzarəti ələ keçirmək cəhdlərinin çox dərin tarixi kökləri var. Ona görə də, Xəzər regionunun siyasi tarixi 5 dövrə bölünür: antik, orta əsrlər, XVIII-XIX əsrlər, XX əsr və müasir dövr. Abşeron neftinin tarixini tam üzə çıxarmaq üçün dünya müəlliflərinin qeydlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Azərbaycan neftinin ilk dəfə ixrac olunması ilə bağlı birinci qeyd X əsrə aiddir. Ərəb müəllifi Məsudi 915-ci ildə Bakıda olmuş və öz qeydlərində bu ərazidə 10-12 metr dərinliyində neft quyularının olması haqqında məlumat vermişdir. O yazır: “Ağ neft mənbələri olan Bakıya davamlı olaraq gəmilər üzürdü. Çünki, Bakıdan başqa dünyanın heç bir yerində ağ neft

çıxarılmırdı...Bakı Şirvan çarlığının sahilində yerləşir...” [7, s.6-11].

Bakı nefti ilə bağlı ətraflı məlumat Məsudidən üç əsr sonra Yaqut Həməvi tərəfindən verilmişdir. O yazır: “Şirvana məxsus olan və Dərbəndlə qonşuluqda yerləşən bu şəhərdə böyük neft mənbələri mövcuddur. Hansı ki gündəlik orta hesabla bu sahədə gələn gəlir min dirhəmə qədər yüksəlir...” Müəllif daha sonra gündəliyində qeyd edir ki, “Bir tacir mənə söylədi ki, bu torpaqda gecə və gündüz davamlı olaraq gur alovlanan ocaqlar mövcuddur. Bunun əsas səbəbi yeraltı maye minerallardır”. Avropa səyyahları Bakıya XIII əsrin sonunda gəlmişdilər. Marko Polo 1271-1273-cü illərdə qədim İpək yolu ilə Bakıya səyahət etmiş və Bakı nefti haqqında demişdir: “Gürcülər ilə sərhəddə zəngin neft mənbələri vardır” [5, s.15-26].

1543-cü ildə məşhur səyyah İosıray Barbaro özünün Persiyaya səyahəti haqqında kitabını nəşr etdirib. Barbaro kitabında yazır: “Xəzər dənizinin sahilində Bakı adında şəhər yerləşir. Hansı ki torpağında kəskin çoxulu çoxlu sayda qara mazut qaynaqları var. İnsanlar bu mazutdan gecələr işıq vasitəsi kimi və bir də ildə iki dəfə dəvələrin silinməsində istifadə edirdilər. Bu vasitədən dəvələrdə dəri xəstəliklərinin qarşısını almaqda istifadə olunurdu”. XIII əsrin sonundan etibarən Xəzər dənizi beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynamağa başladı. Bu dövrdən başlayaraq Genuya və Venesiya tacirləri Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycana gəlmişdilər. Həmin dövrdə Qərbi Avropada Xəzər və Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat əldə edilmişdir. Bu haqda Avropa müəllifləri V.Rubruka, Marko Polo (XIII əsr), Klavixio, Kontarini, Barbaro(XV əsr), Pavla İoviya, Entoni Cenkinson(XVI əsr), A.Oleariy və Y.Streysin (XVII əsr)əsərlərində geniş məlumat verilmişdir.

XV əsrin ortalarında Xəzər regionu Asiya ilə Avropa arasında beynəlxalq ticarətin təşkilində mühüm rol oynayan ticarət yollarının kəsişdiyi ərazi idi. Xəzər regionu Hindistan, Çin, Mərkəzi Asiya ilə Aralıq və Qara dəniz hövzəsini, o cümlədən Fars körfəzi ilə Volqa boyu xanlıqları və Moskva dövlətini birləşdirən ticarət yollarının kəsişdiyi ərazi idi. Bu ticarət yolu ilə dünya bazarına ipək, duz, neft və zəfəran ixrac olunurdu. Gilan tacirləri vasitəsilə Bakıdan Manqışlaq yarımadasına neft daşınırdı. Oradan isə karvan yolu ilə neft mərkəzi Asiya ölkələrinə çıxarıldı. Bakı nefti o cümlədən, rus tacirləri vasitəsilə öncə Həştərxana, oradan isə Qərbi Avropa ölkələrinə göndərilirdi. XV əsrin ortalarından etibarən Osmanlı imperiyasının və güclü Azərbaycan dövlətləri olan Ağqoyunlu və Səfəvilərin yaranması, Yaxın və Orta Şərqdə yeni geosiyasi vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxardı. XVI əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyası Aralıq və Xəzər dənizi hövzəsindəki bütün beynəlxalq ticarət yollarını ələ keçirdi. Bununla da Asiya-Avropa ticarəti osmanlılar tərəfindən idarə olundu [8, s. 31-43].

1578-1590-cı ildə baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin nəticəsi olaraq Bakı ələ keçirildi. Türklərin məqsədi Xəzər dənizində öz donanmasını yaratmaq idi. Bu dövrdə mühüm geosiyasi faktorlardan biri Rusiyanın Xəzər regionunda möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Rusiya 1552-ci ildə Kazan və 1556-cı ildə Həştərxan xanlıqlarını ələ keçirməklə, Xəzər dənizinin sahillərinə çıxdı,Volqa-Xəzər su ticarəti yoluna tam nəzarət etmək hüququnu əldə etdi. Bu dövrdə Bakı nefti ilə bağlı yeni mənbələr yaranmışdır. Belə ki,1560-cı ildə Bakıda olmuş ingilis missioneri Con Kartrayt yazır: “Bakı çox qədim şəhərdir. Buraya zaman-zaman müxtəlif ticarət gəmiləri daxil olur. Bu şəhərin yaxınlığında insanları heyrətə salan yerdən çıxan qara mazut fantanları mövcuddur. Bu mazutdan bütün Persiya əhalisi evlərin işıqlandırılmasında istifadə edirdilər. Bu regionda qara mazutu xüsusi tuluğlarda qatır və uzunqulaq vasitəsilə daşıyırdılar. Yol boyu belə 300-400 yükdaşıyan heyvana rast gəlmək olar”.

XVI əsrin ortalarından etibarən Rusiya Xəzər dənizinə sərbəst çıxışı təmin etmək məqsədi ilə bu regionda ekspansionist siyasətini artırdı. Bu dövrdən başlayaraq,Volqa-Xəzər su ticarət yolu Rusiyanın nəzarətinə keçir. Volqa-Xəzər su ticarət yolu Şərqi Avropadan keçməklə (Ağ dənizdən Şimali Divinə, Azərbaycan və İrandan keçmək şərti ilə Volqa və Xəzər dənizi daxil olmaqla) Hindistana qədər uzanırdı. Bu yol XVII əsrdə iqtisadi baxımdan Avropa-Asiya tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. Rusiya bu ticarət yolunu nəzarətə götürdükdən sonra Azərbaycan ərazisi don və terek kazaklarının davamlı hücumlarına məruz qalmışdır. Məqsəd Azərbaycan vasitəsi ilə keçən ticarət gəmilərini və karvanlarını qarət etmək və bu yolla ələ keçirdikləri nefti dünya bazarlarına çıxarmaq idi. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın qarət edilməsində Stepan Razin xüsusi fərqlənirdi. O, Dərbənddən Kür çayına qədər quru və su ticarət yollarında qarətçiliklə məşğul olmuş, Azərbaycanın iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurmuşdur. XVII əsrin I yarısından etibarən Bakı nefti ilə bağlı bir sıra yeni qeydlər əldə olunmuşdur. Bu qeydlərdə verilən məlumatlardan bəlli olur ki, həmin dövrdə neft geniş şəkildə həm yanacaq kimi, həm də dəridə əmələ gələn ləkələrin qarşısının alınmasında bir məhlul kimi istifadə olunmuşdur [11, s.25-35].

Bakı neft quyularının maraqlı təsvirinə 1683-cü il yanvar ayının 6-dan 8-nə kimi Bakıda olmuş, İranda İsveç səfirinin katibi E.Kempferin “Bakı yarımadasının yeddi möcüzəsi” kitabında rast gəlinir. O kitabında qeyd edirdi: “Əbədi alovdan şimal-qərbə tərəf min addımlıqda başqa bir qərribə şey-məhz ağ neft mənbələri

yerləşir, ancaq elə bir ucqar yerdə ki, heç kim bu mənbələrin burada yerləşməsinə təxmin edə bilməzdi, qabaqcadan bilməsəydi ki... Ağ neft yataqlarından qərbə tərəf iki saatlıq yolda...çirkli, demək olar qara rəngdə qara neft istehsal edən qərribə məntəqə yerləşir... Neft çıxarmaq üçün çoxsaylı şaquli quyular qazılmışdı, onların bir çoxunda neft axını bol və daimidir... Möhkəm gilli torpaq divarları möhkəmləndirmədən, yerqazanları təhlükə ilə üzləşdirmədən istənilən dərinliyə enməyə imkan verir. Quyulardan neftin çıxarılması mexaniki üsulla, dəri vedrələrdə və ya kiçik boğazlarla həyata keçirilir... Neftin qaldırılması bir-birinin ardınca dövrə vuran iki atla hərəkətə gətirilən xüsusi mexanizmlə həyata keçirilirdi. Gecə vaxtı bir neçə saati istisna etməklə burada iş dayanmırdı...Neft dörd təkərli arabalarda tuluqlarla Şamaxı və Bakı şəhərlərinə daşınırdı; birinci məntəqədən neft dəvələrin belində ölkənin daxilinə, ikinci məntəqədən isə dənizlə Qırkaniya, Özbəkistan və Çərkəs vilayətinə və Dağıstana aparılırdı..." E.Kempfer Suraxanıdakı "əbədi alovu" belə təsvir edirdi: "Çoxsaylı quyulardan Suraxanı kəndinə sarı alov burulub-qalxırdı. Kəndin sakinləri daş parçaları ilə əhəng yandırırtdılar..."

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq Xəzər regionu və Azərbaycan ərazisi güclü hərbi yürüşlərin təsiri altına düşmüşdür. IV-VIII əsrlərdə şimaldan çoxsaylı türk tayfalarının (hunlar, sabirlər, xəzərlər və digərlərinin), IX-XI əsrlərdə rusların, VII-VIII əsrlərdə qərbdən-ərəblərin, XI əsrdə şərqdən-səlcuqların, XIII əsrdə monqolların və ən nəhayət XIV əsrin sonunda teymurilərin yürüşünə məruz qalmışdır. Bütövlükdə həmin dövrdə xalqların böyük köçünün-türk tayfalarının, ərəblərin, səlcuqların, rusların, monqolların, qızılordanın və teymurilərin yürüşlərinin məqsədi dünyanın əsas ticarət yollarından biri olan və Xəzər regionunu əhatə edən hissəsində strateji baxımdan nəzarəti ələ keçirməkdən ibarət idi.

XVIII əsrin əvvəllərində Xəzər regionu, xüsusən Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqdə geosiyasi rəqabət meydanına çevrilir. Beynəlxalq gücləri təmsil edən orbitə Türkiyə, İran, Rusiya, İngiltərə və Fransa daxil idi. Bu dövrdə Qara dənizə çıxışı olmayan Pyotr Rusiyası Xəzər regionu vasitəsi ilə Avropa-Asiya və türk-aralıq dənizi ticarətini təmin edən Baltik-Xəzər yolunu ələ keçirmək istəyirdi.

Unutmaq olmaz ki, XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Səfəvi-Osmanlı müharibələri istisna olmaqla, təqribən 250 il Azərbaycan vahid mərkəzləşmiş dövlət olduğu üçün düşmən işğalına məruz qalmamışdır. 1590-cı ildə Səfəvilər ilə Osmalılar arasında imzalanmış İstanbul sülh müqaviləsi şərtlərinə uyğun olaraq bütöv Azərbaycan, Xəzər sahili əyalətlər daxil olmaqla Türkiyənin asılılığına keçmişdir. Bununla da, Azərbaycanın təbii sərvətləri və məhsuldar torpaqları Osmanlıların istifadəsinə keçmişdir. Yalnız 1607-ci ildə I Şah Abbas Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz regionunu türklərdən geri alması ilə vəziyyəti Azərbaycanın xeyrinə dəyişmişdir. Beynəlxalq güclər Azərbaycana və Xəzər regionuna olan iddialarından əl çəkmək niyyətində deyildilər [9, s.65-82].

XVI əsrin 60-80-ci illərində İngiltərə Rusiyanın "rus şirkəti"nin vasitəçiliyi ilə Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizində möhkəmlənmək istəyirdi. Ancaq XVI əsrdə ingilislərin bu cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. XVIII əsrin 20-30-cu illərində Xəzər sahili vilayətlərin I Pyotr tərəfindən işğal olunması nəticəsində 1735-ci ilə qədər Azərbaycanın təbii sərvətləri Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir. Bu haqda xüsusən Bakı nefti ilə bağlı məlumatlar o dövrdə yazılmış rus mənbələrində öz əksini tapmışdır. 1733-cü ildə İranda rus səfirliyinin əməkdaşı olmuş doktor İ.Lerx Bakı nefti haqqında yazırdı: "30 iyunda mən əbədi alovdan Balaxaniya qədər qara neft quyularına doğru beş verst gəldim. Həmin quyular İran şahının vaxtından məlumdur-52...dərinliyi 50 sazına qədər olan quyulardan biri çox güclü çağlayır və oradan hər gün 500 batman neft çıxarılır. Quyulardan çıxarılan nefti böyük və dərin çalalara tökür, burdan isə böyük dəri kisələrlə arabada Bakıya aparır, qalıqları 3 çalaya tökür və Gilanda, Şamaxıda və digər yerlərdə satırlar, yerdə qalanından isə şəhərdə istifadə edirdilər (1 batman= 8,2 kq).

1739-cu ildə akademik İ.V.Veytberxtin Abşeron nefti haqqında maksimum məlumatı əks etdirən ilk "Neft haqqında" əsəri işıq üzə gördü. Bu "Neft haqqında" traktat məşhur hidroqraf, daha sonralar dövlət xadimi olmuş F.İ.Soymonovun səhih məlumatlarına əsaslanırdı. İ.V.Veytberxt əldə etdiyi tədqiqat sənədlərini, hətə 1728-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərmişdi. O bir neçə dəfə Azərbaycanda (Abşeronda) olmuş, oradakı neft quyularını təfsilatı ilə təsvir etmiş və neft qazları yataqlarının planını təqdim etmişdi.1719-cu ildən 1722-ci ilə qədər Xəzər dənizini tədqiq etmiş F.İ.Saymonovun ümumi rəhbərliyi altında 1731-ci ildə Xəzər dənizinin ilk atlası mətnlə bərabər çap edilir. Abşeronun neft mənbələri haqqında mötəbər məlumatları 1770-ci ildə Bakıda olmuş akademik S.Q.Qmelinin qeydlərində oxuyuruq. Alim özünün hesabatında (1771-ci il) qeyd edirdi: "...quyunun ağzı daşla bağlanmışdır, onların arasına bir paça gil qoyulmuş və üzərində Bakı xanının adı yazılmışdı, bu o deməkdir ki, buraya Bakı xanının qoyduğu qoruqçu quyunun ağzını açmazsa, buradan başqa heç kəs neft götürə bilməz. Bakı xanının duzdan və neftdən əldə etdiyi gəliri yerli sakinlərin məlumatlarına görə 35-40 manat təşkil edirdi. Duzun pudu 7-8 qəpiyə, yandırma məqsədinə sərf edilən 15 funt-batmanlıq qara neft isə 5 qəpiyə satılırdı" [9, s.85-89].

Qmelinin qeydləri başqa bir məşhur səyyah Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasına qədər Bakıda olmuş A.Yartsev məlumatları ilə təsdiqlənir. Yartsev 1812-ci ildə yazırdı: "...Bir Bakı knyazı ölkənin bütün mədən yağını sata bilirdi. Balaxanıda tacirlər bu məmulatı aldıqdan sonra yerdə qalanı Bakı şəhərinə daşınırdı; burada ehtiyat dükənlər olmasa da şəhər kənarında ən möhkəm gips daşlarına çatana qədər saxlanılırdı" [7, s.159-165].

1796-cı ildə Bakıda olmuş marşal fon Biberşteynin qeydləri maraqlıdır: "Abşeron yarımadasında tükənməz neft ehtiyatı var...Bu neftin əsas bazarı Gilandır, çünki bu əyalətdə ipəkqudu böyüdən şəxslər ya təcrübəyə görə, ya da sadəcə hamıya hakim kəsilən xürafata görə əmindirlər ki, neft ipəkqudunun yetişdirildiyi evləri işıqlandırmaq üçün həşaratlara ziyan vermədən yanan yeganə maddədir".

Biberşteyn Fridrix (1768-1826-cı illər) - məşhur təbiətşünasdır. Ştuttqartda anadan olmuş və təhsil almışdır; 1790-cı ildə Rusiyaya hərbi xidmət keçməyə gəldi, 1796-cı ildən etibarən isə əsasən Qafqaza və Kırma səfər etməyə başladı, burada ona ipəkçiliyin vəziyyətinə nəzarət və müşahidələr aparmaq tapşırılmışdı. Təbiətşünaslığa dair əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Flora Taurico-Caucasica" (Xarkov,1808-1819-cu illər) və "Centuria plantarum Rossiae Meridianalis"

Sənədlər şahadət verir ki, ən qədim neft quyuları (cəmi 120, dərinliyi 2-dən 30 sajinə qədər) Abşeronun aşağıdakı kəndlərində yerləşirdi: Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət, Binəqədi, Sabunçu, Ramanı və Şubanı. Quyuların əksəriyyəti Balaxanıda yerləşmişdi. Səciyyəvi detal: köhnə quyular uzun müddət işlədikdən sonra təmirə dayanır və yalnız o quyularda müvafiq həcmdə neft yığıldıqdan sonra bərpa edilirdi. Hazırda Abşeronda ilk neft mənbəyi dərinliyi 35 m olan, Balaxanıda Allahyar Məmmədli Nur oğlunun 1594-cü ildə tikdiyi quyu sayılır.1803-cü ildə isə Bakılı Qasımbəy ilk dəfə olaraq Bibi-Heybət buxtasının sahilindən 18 və 30 metr məsafədə yerləşmiş iki quyudan dənizin dibindən neft çıxarılmasına başlamışdır. Burada Qara dəniz qazax ordusu tərəfindən Kubana dəvət edilmiş, çarın fərmanı ilə 1833-cü ildə "Əməyə və quyuların açılması və inşasında göstərdikləri şücaətə görə" gümüş medalla təltif edilmiş Bakılı Kərbəlayi Yusif Əmirbəy oğlu və Hacı Nəbi Səfi oğlunun adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Balaxanıda 1823-cü ildə yerli sakinlər üzərində "Xələfi" quyusunun 200 il qabaq inşa edilməsi haqqında yazı olan daş tapdılar. Digər qədim quyular: XVIII əsrdə inşa edilmiş "Çambu", "Hacı Zurabi", "Dostakov", "Sapahi", "Urusi", "Qazı", "Şah Səfi", "Ağayi", "Əli Bəyi", "Xanəli", "İrzaqulu" və başqaları Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatılmasından xeyli qabaq bərpa edilmişdilər. Suraxanıda quyuların təfərrüatlı təsvirini 1825-ci ildə Bakıda olmuş E.Eyxvald vermişdir. Eyxvald özünün "Reize auf dem Caspishen Meer und Caucasus" əsərində qiymətli ağ neft quyularını xüsusi olaraq təsvir etmişdir: "Ağ neft quyuları Suraxanı kəndindən şimal-qərb istiqamətində, ondan təxminən 1,5 verst məsafədə yerləşir. Ağ neft hasil etmək üçün divarlarına daş hörülmüş 16 quyu inşa edilmişdir. Bu quyularda neftin və suyun yaxşı yığıla bilməsi üçün içəridə daşlar böyük diametrdə, üst tərəfdən isə kiçik diametrlə düzülmüşdür - bütün hallarda diametr bir futdan artıq olmamalı idi. Onlar neftin buxarlanmasına yol verməmək üçün üst-üstə qoyulan şinlərlə örtülmüşdür...Neftin yavaş axını onu göstərir ki, burada qara neftin sublimasiyası baş verir və yeni məkanda artıq çökür. Bir çox quyularda ağ neft çoxlu su kütləsi ilə birlikdə yığılır, hər quyu yayda çox, qışda isə az olmaqla müəyyən miqdarda ağ neft verir, ağ neft pis hava ilə müqayisədə yaxşı havada daha çox çıxarılır. Belə ki, dərinliyi 3 sajin 6 fut olan Mustafa quyusu yayda 10 gün ərzində 3 pud neft, soyuqlar düşəndə isə 1 pud 10 funt neft verir...kiçik tuluqlarda çıxarılan ağ neft anbarlarda saxlanılmaq üçün Bakıya göndərilir. Onun rəngi heç də tam ağ deyildir, ancaq bəzən sarıya çalır. Havada nə qədər çox qalsa, daha çox sarıya və qaraya çalacaq" [7, s.60-63].

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1813 və 1828) neft quyuları dövlətin mülkiyyətinə keçdi; rəsmi olaraq iltizam üsulu tətbiq edildi, bu sistemə uyğun olaraq, neft quyuları dövlət tərəfindən iltizama verilmirdi və ya birbaşa dövlətə tabe olurdu. Bu mənada Qafqazda ali baş komandan general N.F.Rtişevin 30 iyul 1813-cü il tarixli raportu səciyyəvidir, bu raportda dövlətin neft quyularından və digər mənbələrdən əldə etdiyi gəlirlərdən bəhs edilərkən göstərilirdi ki, "bu mənbə, o cümlədən digər çox böyük əhəmiyyət daşımayan mənbələrlə birlikdə ilk 4 il ərzində 450 min rubl otkup məbləğində mənfəət gətirmişdi". Burada qeyd etmək lazımdır ki, Abşerondan başqa neft cüzi miqdarda Quba və Şirvan qəzalarında da çıxarılırdı. Bu qəzalardakı neft quyuları onların Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra dövlətə tabe edilmişdi və iltizama verilmişdi. Məsələn, bu quyuları iltizama verən Quba şəhər komendantı "quyuların sayının ifrat dərəcədə artırılması yolu ilə neftin çıxarılmasının nəzarətsiz artmasına" diqqət yetirməli idi, çünki əks halda dövlət üçün Quba ilə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı neft sənayesinin qiyməti sarsıla bilirdi".

Abşeron neft quyuları 1806-cı ilin sonundan 1824-cü ilə qədər, 1826-cı ildən 1834 və 1850-ci ildən 1872-ci ilə qədər müxtəlif iltizam sahiblərinə məxsus idi. 1806-cı ildən etibarən 18 il ərzində Bakı

quyularının birinci əsas iltizam sahibi quberniya katibi M.M.Tarumov, 1806-cı ildən etibarən iltizam sisteminin ləğv edilməsinə qədər isə (1872-ci il) İ.M.Mirzoyev idi. Çar hökuməti otkup sahiblərinin hərəkətlərini nəzarət altında saxlamaqla onların inhisar hüquqları və maraqlarını qoruyurdu və bu zaman iltizam sahiblərindən başqa digər şəxslərə neftin satışı ilə məşğul olmaq qadağan edilirdi. Məsələn, dövlətlə Tarumovlar arasında 1821-ci ildə bağlanmış kontraktın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq qeyd edilmişdi ki, “bu halın aşkarlandığı halda isə belə bir gizlin və naməlum satıcı ilk dəfə olaraq dövlət xəzinəsinin nəfinə min rubl məbləğində cərimələnirdi və onun əlindəki bütün neft otkup sahibinin xeyrinə bütünlüklə müsadirə edilirdi, digər- ikinci və üçüncü gizlin neft satışının üstü açıldıqda isə dövlət xəzinəsinin və iltizam sahibinin nəfinə müsadirədən əlavə qanunla gizlin və qeyri-qanuni neft satan şəxsə cəza verilir [10, s.130-142].

Ümumiyyətlə, iltizam sisteminin qalib-qalmamasına münasibətdə fikir ayrılığı var idi. Otkup sisteminin tərəfdarları və əleyhdarları arasında qızgın mübahisə gedirdi. İltizam sisteminin qızgın tərəfdarlarından biri artıq bizə məlum olan 30 iyul 1813-cü il tarixli raportunda aşağıdakı hesabatı verən general N.F.Rtişev idi: “Xəzinə üçün əsl mənfəət o zaman yarana bilər ki, əldə olan bütün mənbələr ayrı-ayrı şəxslərin otkup nəzarətində olsun... Bu müəssisə və mənbələrin birbaşa xəzinənin nəzarətinə keçdiyi halda isə həmin kateqoriyaya aid olan məmurlardan, onlara verilən maaşlar və fəhlələrin saxlanması dövlət xəzinəsindən xeyli vəsaitin xərclənməsini tələb edir”. Çar senatoru P.P.Qaqarin onun fikirlərini tam dəstəkləmişdi.

Bu sistemin əleyhdarları (Bakı neft mədənlərinin nəzarətçisi Reut, mədən ekspedisiyasının rəhbəri E.Eyxvald, baş katib M.P.Vronçenko, böyük neft sənayeçisi V.İ.Raqozin, D.İ.Mendeleyev və başqaları) hər vəchlə iltizam sisteminin ləğv edilməsi və Bakıda neft mədənlərinin dövlət idarəsinə keçirilməsi üstündə ısrar edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq Bakı neft-mədənləri 1825-ci ilin yanvar ayının 1-də çar xəzinəsinin birbaşa idarəçiliyinə keçirildi. Elə bu zamandan ekspedisiyanın göstərişinə əsasən, çox istedadlı mədən mühəndisi N.İ.Voskoboynikov (1801-1860) Bakıya ezam edildi, bu ezamiyyətin məqsədi “Bakı komendantının ezam etdiyi praporşik Talalayevlə birlikdə mövcud quyulara baxış keçirmək və otkup sahibi Tarumovdan Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı və Bakıda yerləşən qara və ağ neft quyularını dövlət idarəçiliyinə qəbul etmək və mövcud quyuların və neft anbarlarının sayı, onların vəziyyəti, hər bir anbarda nə qədər satılmamış neftin olması, burada hansı avadanlıqların iltizam sahibinə və dövlətə məxsus olması, o cümlədən Masazır və Zığda nə qədər satılmamış və ehtiyat neftin olması, münasib yerdə yerləşdirilməsi və sair haqqında təfərrüatlı siyahı tutmaqdan ibarət idi.

Tapşırığı uğurla yerinə yetirən Voskoboynikov 12 yanvar 1825-ci ildə mədən ekspedisiyasına Abşeronun neft və duz yataqlarının vəziyyəti haqqında təfərrüatlı hesabatını göndərir. Səciyyəvidir ki, onun təqdim etdiyi materiallar bu gün də iltizam sistemində və xəzinə idarəçiliyinə keçid dövründə Abşeron dövlət və özəl neft quyularının vəziyyətini təsvir edən yeganə etibarlı mənbə sayılır. Quyuların dövlət idarəçiliyinə verilməsinə hər cür vasitə ilə maneçilik törədən dövlətin yolu üzərinə müxtəlif maneələr qoyduğu (maliyyə naziri E.F.Kankrin; Qafqazda ali baş komandan general E.A.Qolovin, onun əvəz etdiyi general A.P.Yermolov və başqaları) Voskoboynikov Abşeronda kompleks tədbirlər planını həyata keçirdi ki, bunlar da son nəticədə Azərbaycanda neft sənayesinin yaradılması və inkişaf etməsinə səbəb oldu; məhz neft anbarlarının dibinə beton vurulması, Suraxanı neftini distillə etməklə işıqlanma məqsədi daşıyan ağ neftin alınması üçün qurğu, neft anbarlarında uçotun aparılması, skipidar, qatran və balıq yağı ilə birlikdə evlərin, küçə lampalarının və mayakların işıqlandırılması üçün ağ və qara neftin tətbiqi.

1837-ci ildə Voskoboynikovun təşəbbüsü ilə bütün Qafqazda neft istehlakı haqqında məlumatları toplamaqla məşğul olan Sənaye və Ticarətin Stimullaşdırılması Cəmiyyəti yaradıldı. Bu Cəmiyyətin fəaliyyəti Azərbaycanda və bütün Qafqazda neft satışına stimula verdi. Balaxanıda 1837-ci ildə Abşeronda Voskoboynikovun ilk neftayırma zavodu fəaliyyətə başladı, bu zavod “distillə üçün xüsusi aparat və dəmir baklar təşkil etdi. Ancaq neftin ayrılması və ağ neftin əmələ gəlməsi prosesini başa çatdırmaq ona nəisib olmadı; 1846-cı ildə Voskoboynikov təqaüdə çıxdı və Abşeronu birdəfəlik tərk etdi.

Dövlət Əmlak Nazirliyinin Xəzər dövlət əmlakı palatasının 1842-ci il üzrə məlumatlarına əsasən, Abşeronda 136 quyu mövcud idi ki, hər il 3,8 min tona qədər neft verirdilər, üstəlik çıxarılan neft böyük miqdarda İrana daşınırdı. Quyuların maksimum dərinliyi 14 sajına çatırdı. 1846-cı ildə Bibi-Heybətdə, Qafqaz Baş İdarəsi Şurasının üzvü Vasili Semyonovun təklifi ilə neft kəşfiyyatı məqsədi ilə dərinliyi 21 m olan dünyada ilk quyu qazıldı. Qazma işlərinə mədən mühəndisləri korpusu, Bakı neft mədənləri idarəsinin direktoru mayor Alekseyev rəhbərlik edirdi. Azərbaycan Amerikanı 13 il qabaqlamışdı: Amerikada ilk neft quyusu 1859-cu ildə qazılmışdı. Ancaq məhz 1859-cu ildə, Venanoda (Pensilvaniya) böyük artezian mənbənin tapılmasından sonra kommersiya xarakterli neft işinə start verilir.

Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsov (1782-1856-cı illər) Bibi-Heybətdə dünyada ilk neft

quyusunun qazılması faktını rəsmən təsdiq etmişdi: “Mən Şamaxı Dövlət Palatasına Bakı qəzasında, Xəzər dənizinin sahilində Beybad təbii mərzində torpaq burovlarının köməyi ilə tərəfinizdən 1845-ci ildə bu obyekt üzrə ayrılmış 1000 rubl məbləği sərf etməklə yeni neft kəşfiyyatı işlərini aparmağa icazə verdim. Bunun nəticəsində Bakı və Şirvan mineral yataqları idarəsinin direktorunun vəzifəsini icra edən şəxs Beybadda neft tapılması haqqında məlumat verdi...”

Bir qədər irəli gedərək, 1911-ci ildə (Amerika neft quyusunun 52-ci il dönümündə), 1859-cu ildə Pensilvaniyada ilk quyuyu qazmaqla Amerika neft işinin özülünü qoyan Edvin Dreykin şəərəfinə (1819-1880) neft muzeyi təsis edildi (Drake Memorial Museum). “Neft işi” qəzet-jurnalı (1911) qeyd edirdi ki, “...muzeydə onun özülünü qoyan şəxsin niyyətinə görə neft sənayesinin tarixi nümayiş etdiriləcəkdir, bu məqsədlə həmin dövrə aid qum, neft, alət və predmetlərin nümunələri yığılacaq, o cümlədən neft sənayesinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair kitabxana yaradılacaqdır. Muzeyin özülünü qoyanlar onu neft sənayesi ilə maraqlanan bütün şəxslərin Məkkəsinə çevirmək niyyətindədirlər”. Belə bir muzeyin Bakıda (Bibi-Heybətdə) yaradılması zamanı çoxdan çatmışdır. Qeyd edək ki, Bibi-Heybətdə ilk neft qülləsi Amerikadan keyli əvvəl qurulmuşdur.

Rusiyada faktiki olaraq 1869-cu ilə qədər neft quyularını qazmaq qadağan edilmişdi (hökumət neft çıxarmaq üçün qazmanın perspektivsiz olmasına dair xarici mütəxəssislərin nəticələrinə riayət edirdi). Məsələn, 1866-cı ildə Zaqafqaziya Ticarət Cəmiyyəti hökumət qarşısında qazma işlərinə başlamaq haqqında məsələ qaldırdıqda rədd cavabı aldı. Məhz ABŞ-da neft işinin əldə etdiyi uğur əvvəlcə Avropa (Qalisiy), sonra isə Qafqaz (Abşeron) neft yataqlarına diqqət yetirməyə məcbur etdi. 1869-cu ildə Balaxanıda dərinliyi 64 m olan ilk quyuyu qazıldı, ancaq uğursuzluğa düşər oldu. 1871-ci ildə demək olar eyni yerdə dərinliyi 45 m olan ikinci quyuyu qazdı, nəticə son dərəcə uğurlu oldu: bu quyuyu orta hesabla sutkada 2 min pud neft verdi. 1872-ci ildən dərinliyi 45-50 m olan quyuların intensiv şəkildə inşasına start verildi ki, bu da yeni quyuların inşasına tam olaraq son qoydu.

Məşhur coğrafiyaçı və şərqşünas, təxminən 30 il ərzində Avropanı, Yaxın və Orta Şərqi səyahət edən P.A.Çixaçevin (1809-1890) “Birləşmiş Ştatlarda və Rusiyada neft” adlı məqaləsində Amerika və Abşeron neft quyularının debiti müqayisə edilirdi: Abşeron quyuları Amerikan quyuları ilə müqayisədə 3 dəfədən çox neft verirdi və Bakı neft rayonunda neft fontanlarının hündürlüyü 84 m-ə, ABŞ-da isə 19 m-ə çatırdı. İlk güclü fontan-“Vermişevskiy” Abşeronda 13 iyun 1873-cü ildə “Xələfi” ticarət cəmiyyətinin torpaq sahəsində qazılan quyuda baş verdi: Üç ay ərzində 90 milyon puddan artıq neft hasil edildi. 14 oktyabr 1875-ci ildə isə 96 metr dərinlikdə “Şəriklər” cəmiyyətinin mədən sahəsində ikinci güclü fontan vurdu: ay ərzində quyudan sutkada 200 puda qədər neft əldə edildi. Lisiçnikin məlumatlarına görə, 1873-cü ildə fəaliyyətdə olan quyuların ümumi sayı 158, neft quyularının sayı 9 idisə, 1876-cı ildə fəaliyyətdə olan quyuların sayı 62-yə çatırdı [9, s.188-194].

XIX əsrin sonlarından etibarən neft ən önəmli xammal olaraq dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynamağa başladı. Neft əsas dəyərini alman alimi Rudolf Diesel tərəfindən daxili yanma mühərrikini kəşf etdikdən sonra qazandı. Bu baxımdan, dünyadakı texniki nailiyyətlərin təməlinə neft dayanır. Enerji sərfiyyatında neftin kömürdən üstün olması, mayenin bərk maddəyə nisbətən asan işlənməsi ilə bağlıdır. Neftin isitmə mənbəyi olaraq kömürdən avantajlı olması, elektrik enerjisi istehsalında, xüsusən neft-kimya sənayesində xammal kimi rolu nəzərə alındıqda neftin önəmi anlaşılır. Dünyanın ən önəmli enerji qaynaqlarından biri olan neft digər enerji qaynaqlarına görə daha geniş istifadə sahəsinə sahibdir. Bir xammal olaraq istifadəsi ilə neftdən fərqli ehtiyacları ödəmək üçün fərqli məhsullar əldə edilməkdədir. Neft məhsullarının əldə olunmasında təməl yeri tutan neftin torpaqdan çıxarılması, daşınması və ixracı üçün görülən işlər orta hesab olunur. Ona görə də, digər enerji qaynaqları ilə müqayisədə neftin əldə olunması ucuz başa gəlir. Bir tərəfdən sənayeləşmə ilə birlikdə neft hasilatında sürətli artım, digər tərəfdən neftə alternativ bir enerji qaynağının hələ aşkar olunmaması neftin önəmini daha da artırmışdır. Beləcə, iyirminci yüzilin də ən güclü enerji qaynağı olan neft, iyirmi birinci yüzildə də önəmini qoruyacağı görünməkdədir. Digər enerji qaynaqlarına görə neft və ondan sonra ikinci yerdə duran təbii qazın daha geniş istifadə olunması göz önündədir. Dünya enerji sərfiyyatında neftin payı 1938-ci ildə 20.7% , 1950-ci ildə 27.7% , 1960-cı ildə 34.7% , 1970-ci ildə 44.1% , 1980-ci ildə 44.9% , 1990-cı ildə 40.5% olması məlum olmuşdur. Günümüzdə isə bu miqdar 40%-ə yaxındır. 2010-cu ildə bu rəqəm 50%-dən çox olmuşdur. 1999-cu ilin iyunundan etibarən neftin qiymətinin OPEK təşkilatında 87% artması, sürətlə inkişaf etməkdə olan dünya iqtisadiyyatında neftə tələbatın artmasının bir göstəricisidir.

Dünyada hər il neftə olan tələbatın 1.3%-ə qədər artımı müşahidə olunur. 2000-ci ildə 77 milyon barel olaraq hesablanan dünyanın neftə olan tələbatı, 2010-cu ildə 95 milyon barel çatmışdır. Dünyada istifadə olunan neftin 25%-i ABŞ-ın payına düşür. Avropa ölkələrinin payına isə 56% düşür. Dünya enerji

təşkilatının hesablamalarına görə, 2040-2060-cı illər arasında dünyada neft ehtiyatı tükənəcəkdir. Azərbaycanda, indiki Bakının yaxınında neft ishehsalatı çox qədim zamanlardan quyulardan çəkmək üsulu ilə icra edilməkdə idi. Çıxarılan neft bütün Orta Asiyaya (Hindistana və İrana) nəql olunurdu, oralarda Zərdüştün dinində olanlar tərəfindən alınır, dərman yerinə işlənir və yaqın ki yanacaq və işıq üçün sərf olunurdu. O zaman neft ishehsalatı əhəmiyyətsiz bir miqdarda idi. Xan dövrünün quyularının kirayəsindən alınan neft sənayesinin gəliri 40000 manatdan artıq deyildi. Bu sənayenin ən başlıca tərəqqisi XIX-cu əsrin axırlarından (1872-ci ildən) başlanıb, o zamandan da Azərbaycanda neft işləri dünya əhəmiyyəti kəsb etmişdir [4, s.151-158].

Azərbaycanın neft mənbələri Bakının ətrafında aşağıdakı kəndlərdir: Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Suraxanı, Bibiheybət, Binəqədi və Abşeron yarımadasının digər kəndləri, həmçinin az bir miqdarda Gəncə qəzasının heyran məntəqəsində, Naftalan adlanan məhəldə və Cavad qəzasının Salyan şəhərinin yaxınında çıxmaqdadır. Adi neftdən əlavə, Suraxanı kəndində bir də qaz istehsal olunurdu ki, onun da miqdarı ildə 500.000 pud idi. Bundan əlavə, 2.000.000 pud miqdarında ağ neft (Suraxanıda) çıxarılırdı. Pirallahı adasında, Suraxanı kəndində və Ələt məntəqəsində qır və asfalt çıxarılırdı. 1907-ci ildən 1914-cü ilə qədər çıxarılan neftin miqdarı orta hesabla təxminən ildə 470.000.000 pud və ya ümumdünya istehsalının 15%-i təşkil etməkdə idi. Bu baxımdan, Azərbaycan dünya dövlətləri arasında ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. İstehsal edilən neftin ən böyük miqdarı 1901-ci ildə olmuşdur (650 milyon pud) ki, Azərbaycan dünya istehsalının 50,7 faizini təşkil etməklə birinci yeri tuturdu. 1912-1914-cü illər neftin pudunu 35 qəpikdən hesab etdikdə neft işlərinin 157,5 milyon manat gəlir verdiyi meydana çıxar. Lakin bu qədər pulun ölkə daxilində qaldığını və onun tərəqqisinə sərf olunduğunu göstərmir. Bu miqdarın çox hissəsi Azərbaycandan xaricə, xüsusən Qərbi Avropaya axırdı, beləliklə, Azərbaycanın ümumi neft sənayesinin ən böyük faizi və əldə edilən neftin də ən böyük hissəsi xaricilərin, xüsusən avropalıların olmuşdur. Ölkə daxilində az miqdarda pul qalırdı ki, o da yerli sənayeçilərin gəliri, neft məhsulata olan aksiz, işçilərə verilən əmək haqqı, xüsusi adamlara və ya xəzinəyə verilən icarə haqqı formasında olmuşdur.

Abşeron yarımadasında çıxarılan ümumi neft on beş neft borusu vasitəsilə Qaraxəhərdə olan 29 emalatxanaya gedir. Burada neft, müxtəlif çeşid neft məhsullarına bölünürdü. I dünya müharibəsindən əvvəlki illərdə hər il orta hesabla ümumən 309.582.000 pud neft məhsulları hasil olunurdu. Neft çıxarılıb emal edilərkən 60 milyon puda qədəri və ya 13 faizi məhəlli ehtiyaca, neftin çıxarılıb emalı üçün yanacaq və həmçinin qablarda daşınarkən itkiyə sərf olunurdu, yerdə qalan isə Azərbaycandan xaricə çıxarılırdı. Bu sürətlə, xaricə çıxarılan neft və neft məhsullarının böyük hissəsi Rusiyaya və Ukraynanın Qara dəniz limanlarına aparılırdı. Neftimiz bu regionun bütün dövlət və ictimai təsərrüfatlarında mühüm rol oynayırdı. Demək olar ki, Rusiyanın və Ukraynanın bütün ticarət və hərbi gəmiləri, dəmir yolunun böyük bir hissəsi və sənaye müəssisələrinin böyük bir qismi Azərbaycan neftinin hesabına işləmişdir. 1918-1920-ci illər iqtisadi blokadası göstərdi ki, Azərbaycan nefti olmadan Rusiya kimi dövlət iflic ola bilər.

Azərbaycan neftinin ixracında Rusiyadan sonra ikinci yeri tutan Avropa və Asiya ölkələridir. Bu regionlara ildə 38 milyon pud ancaq cəvhər (ağ neft) və digər maşın yağları aparılır. Bu neft məhsulları 1912-ci il ərzində ümumən 37.999.300 pud olmuşdur. Bu ölkələrə aparılan neftin miqdarı, xüsusən Qərbi Avropaya çıxarılan neft, sonralar daha da artmışdır. Çünki onların böyük ticarət və hərbi gəmiləri daş kömürdən neftə keçmişdir və bir də dünyanı neft cəhətindən təmin etmək üçün yalnız Azərbaycan mövcud idi. Beləliklə, Amerika dörd milyard pud nefti ilə dünyanı təmin etmək gücündə deyildi. Amerika özünü və yaxın qonşularını ancaq təchiz edə bilərdi. Neftimizin ixrac olunduğu ölkələr içində üçüncü yeri qonşumuz olan Gürcüstan tutur. Bu yerlərə adi halda 20 milyon pud neft və neft məhsulu aparılırdı: 10 milyon xam neft və ya mazut- dəmir yolları üçün və 10 milyon pud da digər ehtiyacar üçün göndərilirdi. Bu ölkələrdən sonra Türkiyə (12,2 milyon pud), Dağıstan (6,5 milyon pud; Dağıstandan neftimizin çoxu Rusiyaya daşınırdı) və İran (4,1 milyon pud) olmaqla ixrac olunurdu. İrana ancaq cəvhər (ağ neft) dənizlə 1,6 milyon pud və quru yolu ilə (adətən dəvə ilə) 2,5 milyon puda qədər aparılırdı. Neft məhsullarını xaricə çıxarmaq üçün Xəzər dənizi üzərində 91 ədəd gəmi vardır ki, onların ümumi həcmi 7 milyon 295 min puddur (ticarət-dəniz nəqliyyatı şöbəsinin məlumatı). Dəmiryolu ilə daşımaqdan ötrü qazanlar var idi ki, miqdarı 1000-ə yaxın idi. (məlumat-Azərbaycan cümhuriyyətinin 1920-ci il üçün adres kalendarı).

Batumiyə neft məhsulatu yalnız dəmir yolu ilə deyil, eyni zamanda neft borusu ilə də, ağ neft kəməri ilə də nəql edilirdi. Dünyada ən uzun neft borusu hesab olunan bu yol Rusiya hökuməti tərəfindən 1896-cı ildə başlanıb, 1906-cı ildə tamam olmuşdur. Batumidən Bakıya qədər əsl borunun (kəmərin) uzunluğu 840 verstdir. Azərbaycan daxilində isə Bakıdan Poyluya qədər uzunluğu 435 verstdir. Bu borunun çəkilməsi Rusiyaya 21 milyon manata başa gəlmişdir. Bu boru çəkilərkən ildə 60 milyon (pud) neft aparacağı təxmin edilmişdi. Fəqət 1905-1914-cü ilə qədər olan dövrdə, orta hesabla ildə 22 milyon aparılmışdır, beləliklə artıq

aparmağa ehtiyac görülməmişdi. Hərgah Batumi və ya Potiyə qədər əlavə olaraq iki ədəd daha neft və ya cövhər (ağ neft) borusu çəkilsə və bu borunun dairəsi mövcud borudan iki dəfə gen olsa, o zaman Qərbi Avropa, Türkiyə və digər dövlətlərlə neft ticarətimiz ildə 300 milyon puda yetişərdi. Bunun nəticəsində bizim neft sənayemiz və illik hasilatımız dəfələrlə artardı, bunun sayəsində vətənimizin abadlığı dəfələrlə gözəlləşmiş olardı. Digər tərəfdən neft mədənlərindən kənarında olan yaşayış məntəqələrimiz həmişə yanacağa və işığa böyük ehtiyac hiss edib. Söhbət 1890-1917-ci ildən gedir. Bu təəccüblü olsa da bir acı həqiqətdir. Arzu edilməyən, bəlkə də qara ləkəni məhv etmək üçün regionlarımıza baş borudan qollar aparılmalıydı. Hal-hazırda mövcud olan cövhər borusu xəzinəyə sülh zamanında, cövhərin puduna 13 qəpik gəlir verirdi, bu da ildə 22 milyon pud üçün 2.860.000 manat edir. Bu məbləğdən Azərbaycanın hesabına 1.480.000 manat, Gürcüstana isə 1.380.000 manat düşmüş olacaqdır [2, s.118-124].

Neft məhsullarının dəmir yolu vasitəsilə aparılmasına gəldikdə, demək olar ki, ildə bu vasitə ilə 45 milyon pud xam neft, onun digər məhsulları aparılırdı. Fəqət susterilərin (qazanlı vaqonların) və parovozların miqdarı artsa və ikinci bir dəmir yolu xətti çəkilmiş olsa, mövcud rəqəm dəfələrlə arta bilər. 45 milyon pudan 36 milyon puda qədər Gürcüstan, 8 milyon puda qədər isə Dərbənd-Rostov istiqamətinə aparılırdı. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan nefti Rusiyanın neft səltənətinin paytaxtı olan Bakı şəhərinin etnik-dini və ictimai-siyasi mənzərəsini dəyişmişdir. Çar hökumətinin əsas hədəfi Rusiyada yaşayan xristianların və avropalıların hesabına Bakı şəhərinin etnik mənzərəsini xristian əhalinin xeyrinə dəyişmək və Bakı şəhərini çoxmillətli bir şəhərə çevirmək idi. Çar hökuməti dövrü Tiflis şəhəri Cənubi Qafqazın siyasi-inzibati mərkəzi olmasına baxmayaraq, XIX əsrin sonlarında neft sənayesi, ticarət və nəqliyyatın genişlənməsi Bakını nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də Rusiyanın mühüm şəhərlərindən birinə çevirmişdi. Bu dövr Bakı haqqında əfsanələr dolaşan bir şəhər idi. Neft sənayesinin güclü inkişafı bir tərəfdən yadellilərin, macəra və möcüzə axtaran xristian əhalisinin Bakıya axını ilə nəticələnmiş, digər tərəfdən isə bu axın şəhərin sosial həyatına güclü şəkildə təsir göstərmişdi. Bakı neft sənayesinə işləməyə gələnlərin arasında Cənubi Azərbaycandan da çoxlu mühacir var idi. Təbrizdəki rus konsulluğu 1891-1904-cü illər arasında 312 min adama viza vermişdi ki, bu adamların da böyük bir hissəsi iş və çörək tapmaq arzusu ilə Bakıya gəlmişdi. Ona görə də Bakıda baş verən sənaye inqilabı və onun sosial münasibətlərə təsiri Avropa ölkələrinin şəhərdəki konsulluq idarələri tərəfindən çox diqqətlə izlənirdi. Məsələn, 1903-cü ildə Almaniya konsulu Bakı sənaye rayonunda baş verən fəhlə çıxışları haqqında Berlinə geniş məruzə göndərmişdi. Bundan təxminən üç həftə sonra Almaniya konsulu Bakıdakı vəziyyət haqqında reyxskansler Bülova əlavə məruzə hazırlamışdı.

Kənardan işçi qüvvəsinin axını Bakı əhalisinin sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdı. 1863-cü ildə cəmi 14500 nəfər əhalisi olan Bakıda 1903-cü ildə 143786 nəfər adam yaşayırdı. Öz əhalisinin sayına görə XX əsrin əvvəllərində Bakı Cənubi Qafqazın ən böyük şəhəri olmuşdu. Əsasən gələnlərin hesabına şəhərin əhalisi sürətlə artır, əhalinin milli-etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Digər tərəfdən, neft gəlirlərinin böyük axını fonunda cədidizmin genişlənməsi Bakını milli-siyasi qüvvələrin, türklük və müsəlman ideologiyasının ictimai fikir mərkəzinə çevirirdi. XIX əsrin son 30 ilində Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı bütün Rusiya imperiyasının iqtisadi həyatını hərəkətə gətirməklə yanaşı, şəhərin ictimai, siyasi və mədəni həyatını da canlandırmışdı.

Başlıca strateji məhsula çevrilən neft dünyanın heç bir yerində Bakıda olduğu qədər möcüzəli artım sürətinə malik olmamışdı. Neft sənayesinin artım sürətini izləmək üçün XIX əsrin son üç onilliyinin istehsal rəqəmlərini müqayisə etsək, bu mənzərə daha qabarıq şəkildə ortaya çıxar. Əgər 1872-ci ildə Abşeron yarımadasında 26 min ton neft çıxarılırdısa, 1882-ci ildə bu rəqəm 818 min tona, 1892-ci ildə 4.658 min tona, 1902-ci ildə isə 10.979 min tona çatmışdı. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, 30 il ərzində Abşeron yarımadasında neft sənayesi 400 dəfədən çox artmışdı və belə artım Bakını dünyanın cazibə mərkəzinə çevirmişdi. Yəni, XX əsrin ilk illərində Bakıda 671,7 milyon pud neft istehsal edilirdi ki, bu da dünya neftinin yarısından çoxu demək idi. Bu artımı müşahidə edən Həsən bəy Zərdabi haqlı olaraq yazırdı ki, "Bakıda neft sənayesi günlərlə deyil, saatlarla inkişaf etməyə başlamışdı. Xəzər dənizi öz yelkənli gəmiləri ilə bütün Bakı neftini daşıya bilmədi. Bakını dəmir yolu vasitəsilə Tiflis və Batumla birləşdirmək lazım gəldi. Zaqafqaziya dəmir yolu çəkildi. Keçmişdə uzaq sürgün yeri olan Bakı şəhərinin siması dəyişildi və qısa vaxtda o, tanınmaz şəkildə düşdü. Qumların altından coşqun sel kimi vuran neft fontanları Bakıda onlarca milyon yetirdi, Rusiyanın və eyni zamanda xarici ölkələrin milyonlarını çəkib öz qoynuna gətirdi. Həmin dövrdə dünya neft istehsalında böyük göstəriciləri olan Şimali Amerikada Bakı nefti haqqında əfsanələr dolaşdı. Yaxın Şərqdə işləyən Britaniya xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşı P.Hopkirk Bakı nefti haqqında belə yazırdı: XIX əsrin sonlarında Bakı dünyanın ən zəngin şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Rusiya imperiyasının ucqarında yerləşən bu diyarda neft ehtiyatlarının aşkar edilməsi müxtəlif xalqların bura

axınının başlıca səbəbinə çevrilmişdi. Macərə axtaranlar və bütün təbəqələrdən olan avantüristlər bura can atırdılar. Mütəxəssislər belə hesab edirdilər ki, Bakı bütün Yer kürəsini işıqlandırmaq və isindirmək iqtidarındadır. Neft Bakının bütün ətrafını dövrəyə almışdı. Bir kibrit yetərli idi ki, bir dəqiqə ərzində Xəzər dənizini alov bürüsün. Qısa zaman ərzində Bakı bir anın içərisində kazinoda varlanan xoşbəxtləri xatırladırdı. Azsavadlı olan bu adamlar dəniz sahilində təmtəraqlı saraylar ucaltmışdılar. Həmin vaxtlar Bakı ABŞ-ın bütövlükdə istehsal etdiyindən daha çox neft verirdi. XX əsrin əvvəllərində ABŞ-ı üstələyərək Bakı dünyanın iki böyük neft istehsalı mərkəzindən birinə çevrilmişdi.

1888-ci ilin 8 və 9 oktyabr tarixlərində rus imperatoru III Aleksandr (1845-1894) ailəsi ilə birlikdə Bakıda iki günlük səfərdə olmuşdu. O, “Nobel qardaşları” firmasının Qara şəhər neft zavoduna və Balaxanı və Sabunçuda Rotşild “Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti” və Şəmsi Əsədullayev neft mədənlərinə baş çəkmişdi. Maraqlıdır ki, çar hökuməti böyük firmaların yaranmasına və inkişaf etdirilməsinə fəal kömək edirdi, belə ki, istehsalat baxımından daha mütəşəkkil olanlar sənayenin maraqlarını daha yaxşı təmsil edirdilər. Tezliklə Rusiyada artıq Amerikadakından bir qədər fərqli rus ağ neftinə uyğun olan lampalar meydana çıxdı. Burada ağ nefti ayırdıqdan sonra neft artığının sürtkü yağlarının alınması üçün istifadə olunmasını ilk dəfə təklif edən D.İ.Mendeleyevin rolunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Alim Rusiyada neft işini möhkəm öyrənmişdi; bir neçə dəfə 1863, 1880 və 1886-cı (iki dəfə) illərdə neft mədənlərinin iqtisadi və texniki təchizatının vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə Bakıya gəlmişdi.

80-90-cı illərdə ən aktual məsələ Bakıda mədənlər və Qara şəhər arasında neft kəmərlərinin inşası idi ki, bunun da həlli ilə ən fəal firmalar: “Nobel qardaşları”, “H.Z.Tağıyev” və “Bakı neft cəmiyyəti” ciddi məşğul olmağa başladı. 1877-ci ildə Sabunçu mədənləri və Qara şəhərin zavodları arasında Rusiyada ilk neft kəmərinin inşası başa çatdı. 1890-cı ildə Bakının neft rayonunda mədənlərdən zavodlara sutkada 1,5 milyon pud neft vuran, uzunluğu 286 km-ə qədər olan 25 neft kəməri xətləri çəkilmişdi. Bakıdakı neft kəmərlərinin inşasında əsas rəhbərlərdən olan istedadlı mühəndislər A.V.Bari və V.Q.Şuxovu və Transqafqaz Bakı-Batumi boru kəməri layihəsinin müəllifi, Sankt-Peterburq Texniki İnstitutunun professoru N.L.Şukini (1848-1924) yada salmaq lazımdır.

Neft və neft məhsullarının daşınması üçün maye daşıyan gəmilərin yaradılması, neft işində bununla yeni era açaraq Xəzər donanmasının inkişafına çox mühüm təsir etdi. İsveç şəhəri Montalada 1877-ci ildə Lüdviq Nobelin sifarişi ilə dünyada ilk dəfə “Zoroastr” neftdaşıyan gəmisi düzəldildi; onun ardınca “Nobel qardaşları” firması tərəfindən “Məhəmməd”, “Spinoza”, “Darvin”, “Nordenşeld”, “Linney”, “Budda”, “Quran”, “Talmud”, “Xilasetmə” və s. neftdaşıyan gəmilərin daxil olduğu çoxlu donanmalar yaradıldı. Nəhəng neft daşıyan donanmaya və 2 mindən çox vaqon-sisternlərə malik olan “Nobel qardaşları” firması Rusiyanın Nijni Novqorod, Saratov, Sarısin, Astarxan, Y aroslavl və bir çox şəhərlərində onun tərəfindən tikilmiş saysız-hesabsız çənlərlə neft və neft məhsullarını daşıyırdı. Sonradan Rusiyanın su magistralları ilə digər firmalara da məxsus gəmilər üzürdü. Məsələn, Alfons Rotşild tərəfindən 1898-ci ildə yaradılmış “Mazut” ticarət-nəqliyyat cəmiyyətinin Xəzərdə 13 tankeri: “Bibi Heybət”, “Aleksandr Kolesnikov”, “Nikolay” və s., həmçinin “Ventur”, “Çeleken” və s. paroxodları var idi [10, s.184-195].

1880-ci ildən Batumi limanından Bakı ağ nefti ilə bir çox ölkələrə maye daşıyan gəmilər göndərilirdi: 80-90-cı illərdə Rusiya (Bakı) nefti Amerika nefti ilə rəqabət aparır və hətta onu Avropa və Asiya bazarından sıxışdırıb çıxarır. Bakıdan aparılan ağ neft Rusiyanın tələblərini tam ödəyir və 1883-cü ildən Amerika ağ neftinin imperiyaya gətirilməsi demək olar ki, dayandırılır. Rusiyada və ABŞ-da neftçıxarma üzrə müqayisəli məlumatlar göstərdi ki, 1859-cu ildə ABŞ-da (Pensilvaniya) 82 min bərel, 1889-cu ildə 14 milyon bərel neft çıxarıldı. Rusiyada (Bakıda) isə elə 1889-cu ildə 16,7 milyon bərel neft çıxarılmışdı. Burada Pyotr Çixaçovun “Neft Birləşmiş Ştatlarda və Rusiyada” (1885-ci il) məqaləsindən çıxarışı göstərmək yerinə düşərdi ki, burada ABŞ-da, Rusiyada və dünyanın neft çıxaran digər ölkələrində neftçıxarmanın vəziyyəti müzakirə olunur və qeyd edilir ki, bütün dünyadakı neft məhsulunun yarısından çoxu ABŞ və Rusiyanın payına düşür. Çixaçov qeyd edir ki, 1881-ci ildə Bakıda orta hesabla quyuların gündəlik debiti 40 ton, ABŞ-da isə 11,5 ton təşkil edirdi və “Abşeronu suya salınmış süngərlər” müqayisə edən Çariz Marvinin sözlərini misal gətirir. Sonra Çixaçov qeyd edir ki, mühəndis O.K.Lens tərəfindən ixtira olunmuş üsulun köməyi ilə neft distilləsi zamanı yaranan və tərkibinin 60%-ni mineral yağlar (yerli əhali tərəfindən mazut adlandırılan) təşkil edən ağır qalıqlar sonradan Qara şəhərin zavodlarında və Suraxanıda paroxodların qızdırılması üçün istifadə olunmaqla böyük miqdarda emal edilirdi (Əvvəllər bu məqsəd üçün saksual və və bahalı amerikan daş kömür istifadə olunurdu). Müəllif hesab edir ki, Abşeronun yeraltı sərvətləri həm quyularının yüksək debiti (onlar ABŞ-dakı neftdən 3 dəfə çox neft verirdi), həm də neft fontanlarının hündürlüyü ilə təsdiq olunur (Bakı rayonunda bu 84 metrə, ABŞ-da isə 19 metrə çatmışdı).

Dünyanın bir sıra xalqlarının həyatında misilsiz iz qoyan tarixi şəxsiyyətlər haqqında kifayət qədər

zəngin əfsanə və reallıqlar mövcuddur. Çünki, o şəxslər öz xalqlarının tərəqqisi üçün yorulmadan diplomatik və siyasi fəaliyyət göstərərək dünyanın siyasi xəritəsinin dəyidirməsinə nail olublar. Arman Rişelye, Şarl Taleyran-Periqor, Uinston Çörçill, Otto Bismark, Vudro Vilson, F.Ruzvelt, H.Kisincer, Zbiqnev Bjezinski, M.K.Atatürk, Den Syaopin və digərlərini buna misal göstərmək olar.

XX-XXI əsrin kəsişməsində dünya siyasətinin formalaşmasında müstəsna rol olan tarixi şəxsiyyətlər içərisində Ümummilli Lider H.Ə.Əliyevin xüsusi dəsti-xətti və imzası var. H.Ə.Əliyevin siyasi portreti Azərbaycan sərhədlərini aşaraq nəinki Qafqaz və MDB məkanında bütövlükdə müasir Beynəlxalq münasibətləri əhatə edir. H.Ə.Əliyev Azərbaycan Respublikasının Milli inkişaf strategiyasının arxitektorudur. Ömrünün çox hissəsini Sovet cəmiyyətində keçirməsinə baxmayaraq, Ulu Öndər elə gənclik yaşlarında bir Azərbaycanlı kimi hər zaman öz xalqını bölünməz, vahid görmək həsrəti ilə yaşayırdı. 1947-ci ildə Naxçıvanda DTX-nin 5-ci şöbənin rəisi olarkən tale Azərbaycanın gənc zabitanə, H.Ə.Əliyevə çox böyük tarixi görüşlərin iştirakçısı olmaq şansı vermişdi. 1945-1947-ci ildə Naxçıvan Cənubi Azərbaycandakı S.C.Pişəvarinin rəhbərlik etdiyi Milli hökumət ilə Azərbaycan SSR hökuməti arasında keçirilən görüşlərin mərkəzi seçilmişdi. H.Ə.Əliyev S.C.Pişəvari ilə M.C.Bağirov arasında keçirilən görüşlərdə iştirak etdiyi üçün əsrlər boyu iki yerə bölünmüş xalqımızın birləşdirilməsi uğrunda keçən gərgin danışıqların şahidi olmuşdu.

H.Ə.Əliyevin həyatında Naxçıvan dövrü, çox sərt ideoloji prinsiplərə söykənən Sovet sistemində öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması işində böyük bir həyat məktəbi oldu. H.Ə.Əliyev tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın bütöv və bölünməz xalq kimi birləşmə fürsətinin əldən verilməsi sınıxtısını uzun müddət yaşadı. Ona görə də Azərbaycan SSR DTK-ə yeni vəzifəyə təyinat alandan sonrakı mərhələdə H.Ə.Əliyev Azərbaycan miqyasında milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq üçün çox böyük töhvələr verdi. Bunun nəticəsi olaraq Ulu öndər H.Ə.Əliyev Azərbaycan SSR DTK-in sədri olduğu müddətdə, yəni 1967-1968-ci illərdə cinayət məəcəlləsinin 188.1 maddəsi ilə ("bilə-bilə sovet dövlət və ictimai quruluşunu ləkələyən uydurmalar yayma") heç bir cinayət işi qaldırılmayıb.

1969-cu ildən sonra isə bu maddə praktik olaraq tətbiq olunmurdu. Həmin dövrdə vətənpərvər ziyalıların böyük bir qrupu sovet cəza sistemindən xilas edildi. Bəxtiyar Vahabzadə, Aslan Kənan, Xəlil Rza Ulutürk, Aslan Zamanov, Xudu Məmmədov və digərlərini bu siyahıya daxil etmək olar. 1969-cu il H.Ə.Əliyev Azərbaycan SSR KP MK-nın birinci katibi seçiləndə Azərbaycanda hər bir sahədə çox ciddi problemlər var idi. Xüsusən Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesi böyük çətinliklə üzləşmişdi. II Dünya müharibəsindən sonra Bakı neftinin qızıl əsri bir xatirəyə dönürdü. Bu da neft mədənlərinin durmadan güclü istismarı və neft axtarışı işlərinə kifayət qədər sərmayə qoyulmasının nəticəsi idi.

SSRİ-də neftçıxarılma mərkəzi Xəzər sahilindən Volqa hövzəsinə və Ural dağlarına keçdi. 1960-cı illərdə Sibir neft mədənləri, xüsusilə Tümen vilayətində yerləşən mədənlər inkişaf etməyə başladı ki, bununla da Sovet neft sənayesində SSRİ-ni dünya neft istehsalçıları arasında birinci yerə çıxaran yeni dövr açıldı. Neftçıxarma mərkəzinin dəyişməsi Azərbaycan üçün çox sarsıdıcı bir zərbə oldu. Nəticədə Bakı neft istehsalı azalaraq ümumsovet neft istehsalının 3 faizini təşkil edirdi. II Dünya müharibəsindən əvvəlki onilliklərdə sürətli iqtisadi artım ilə müqayisədə, Azərbaycan 1950-1970-ci illər arasında bütün Sovet respublikaları içərisində sənayenin inkişaf sürətinə görə axırıncı yeri tuturdu. Neft sənayesinin tənəzzülü ilə mərkəzi planlaşdırılma orqanları vaxtilə kifayət qədər axan kapital qoyuluşunu və texniki yardımı dayandırdılar. Sərmayənin azaldılması məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb oldu [8, s. 251-259]. Azərbaycanda məhsuldarlıq SSRİ orta məhsuldarlığının beşdə dörd hissəsini təşkil edirdi. 1960-cı illərin sonunda Azərbaycanda adambaşına düşən gəlir SSRİ-dəkinin üçdə ikisini təşkil edirdi. Sosial-iqtisadi inkişaf aşağı düşmüşdü. 1970-ci ilə qədər işçi qüvvəsinin təqribən beşdə iki hissəsi hələ də kənd təsərrüfatı və buna yaxın olan sahələrdə çalışırdı. SSRİ-də Rusiyaya və qərb respublikalarına münasibətdə Cənubi Qafqaz regionu, ümumilikdə, yüksək imtiyazlardan məhrum idi. Hələ bu azmış kimi mərkəzi Moskva hökuməti Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında fərq qoyurdu. 1960-cı illərin sonunda Azərbaycan SSR-də adambaşına düşən gəlir 3 faiz artdı, halbuki Gürcüstan və Ermənistan üçün bu göstərici iki dəfə yüksək(5,5 faiz) idi. SSRİ üçün bu göstərici 6,5 faizə bərabərdir. Bu fərqi onunla izah etmək olar ki, mərkəzi qaydada ittifaq respublikalarına investisiya ayrılarkən Ermənistana 78 faiz, Gürcüstan üçün 64 faizə qarşı Azərbaycan İttifaq respublikalarına göstərilən yardımın 61 faizini əldə etdi. 1960-cı illərin sonu Ermənistan və Gürcüstanda yaşayış səviyyəsi SSRİ-də olan orta yaşayış səviyyəsindən 10-15 faiz aşağı idi. Azərbaycanda isə bu göstərici ümumən üçdə biri qədər aşağı idi.

H.Ə.Əliyevin Sovet Azərbaycanında hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrdə Azərbaycan vəziyyətinə görə yoxsul kökə düşmüş Mərkəzi Asiyaya yaxın olduğu halda, Ermənistan və Gürcüstan SSRİ-nin qərb

respublikaları ilə bir sırada dururdu. Mərkəzi Moskva hökumətinin Azərbaycana qarşı yeritdiyi milli-dini ayrışdırıcılıq siyasətinin başqa bir təzahürü Cənubi Qafqazın xarici ticarət strukturu ilə bağlı idi. "Azərbaycan hər il Gürcüstan və Ermənistanla 135 milyon rubl dəyərində yun ixrac edirdi. Halbuki yundan hazırlanan məmulatlardan götürülən milli gəlir 10-15 dəfə bundan artıq olurdu".

Əldə olunan bütün məlumatlara əsasən, Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycan SSRİ-nin yerdə qalan respublikalarına əvəzində aldığından çox fayda vermişdi. Buna səbəb neft və pambıqdan ibarət qarışıq məhsulun sərbəst qiymətləndirilməsi idi. Azərbaycan SSRİ-də H.Ə.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrdə Mərkəzi Moskva hökumətinin mərkəzi planlaşdırma adı altında yeritdiyi milli ayrışdırıcılıq siyasətinin nəticəsi olaraq respublikamızın illik ticarət kəsiri 2,5 milyard rubl idi. Respublikamızın pambıq, neft, üzüm kimi xam məhsulların tədarükçüsü olduğunu nəzərə alanda o hər il 8-10 milyard rubl itirir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün pambığı götürsək kifayət edər. Pambıq becərənlər onun bir tonu üçün 500-700 rubl alırdı. Bir ton pambıqdan istehsal olunan malların 12-13 min rubladək mənfəət gətirdiyini nəzərə alanda mənzərə aydınlaşır.

Yuxarıda aparılan statistik təhlillərin nəticəsi olaraq bu nəticəyə gəlirik ki, ötən yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycanda xalq təsərrüfatının bütün sahələrində geriləmə ilə dərinləşirdi. Buna görə də Azərbaycan rəhbərliyində dəyişiklik etmək zərurəti meydana çıxmışdı. 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-ya rəhbərlik edən Vəli Axundovun başqa iş keçməsi ilə əlaqədar olaraq tutduğu vəzifədən azad etdi və Əliyev Heydər Əlirza oğlunu onun yerinə Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi təsdiq etdi. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə rəhbərlik etdiyi dövrdə H.Ə.Əliyev bütün sahələrdə-ideoloji, dini, siyasi, iqtisadi, mədəni və təhsil sahəsində yaranmış vəziyyətlə bağlı kifayət qədər məlumatlı idi. Digər tərəfdən, Mərkəzi Moskva hökumətinin yeritdiyi milli-etnik ayrı-seçkilik siyasətinin görünməyən tərəfləri, rəhbərlik etdiyi strukturda daha asan müşahidə olunurdu. Ona görə də Azərbaycan Sovet Respublikasına rəhbər seçildəndən sonra milli-mənəvi dəyərlərin mühafizəsi və inkişafı üçün görüləcək işləri çox gözəl bildirdi.

Azərbaycan Sovet Respublikasına rəhbərliyi dövründə Heydər Əliyev Milli inkişaf strategiyasının əsas strateji proqramını ilk dəfə Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunda açıqladı. Strateji inkişaf proqramının əsas hədəfləri bunlar idi: Birincisi, II Dünya müharibəsindən sonra, Azərbaycan neftinin itirilmiş şan-şöhrətini bərpa etmək; İkincisi, Azərbaycanı xammal ölkəsindən aqrar-sənaye ölkəsinə çevirmək; Üçüncüsü, mədəniyyət, təhsil və elmin sürətli inkişafına nail olmaq; Dördüncüsü, xalqın maddi rifah halını yüksəltmək; Ən nəhayət, respublikada qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Milli inkişaf proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Bakı şəhərinin sürətli inkişafına nail olundu. Eyni zamanda, respublikada ittifaq əhəmiyyətli ağır və yüngül sənaye müəssisələrinin açılması nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatında və əhalinin işlə təmin olunmasında böyük uğurlar qazandı. 1960-70-ci illərdə əldə olunan uğurlardan biri də əhali arasında ali təhsilli kadrların sayının 150 minə çatması idi. Görülən işlərin nəticəsi olaraq, 1969-cu ilə qədər SSRİ-də əmək məhsuldarlığı və milli gəlirə görə, sonuncu yerdə olan Azərbaycan 1974-cü ildə SSRİ-də dördüncü, 1979-cu ildə isə birinci yerə çıxdı. Mədəniyyət, incəsənət, elm sahəsində çox böyük uğurlara imza atıldı [11.s.247-250].

Strateji inkişaf proqramının həyata keçirilməsinin təməlinə üç əsas prinsip dururdu. Bunlar düzgün həyata keçirilən kadr siyasəti, güclü nizam-intizam və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi idi. Sonralar, 1982-ci il noyabr ayında Yuri Andropov SSRİ-yə rəhbər seçildikdən sonra Heydər Əliyevin bu təcrübəsini dövlət idarəçiliyində tətbiq etdi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı <<Çıraq>>, 2007
2. "Азербайджанское нефтяное хозяйство" Ваку, 1925-2014 гг
3. "Caspian World", Baku-London, 1998-2014 year
4. "Caspian Energy", Baku, 2013 N:4(79) year
5. Ельмира Мурадалиева Кровь Земная-нефть Азербайджана и история. Ваку, 2005 гг.
6. Heydər Əliyev Seçilmiş əsərlər Bakı, 1995
7. Miryusif Mirbabayev Azərbaycan Neftinin Qısa Tarixi, 2008 il I və II hissə
8. Meftun Metin Politik və bölgəsəl güc HAZAR 2004
9. "Нефтяное Дело", Ваку, 1899-1917 гг
10. "Нефтяное хозяйство" Москва, 1995-2003 гг
11. Tadeuş Svyatoçovski Rusiya və Azərbaycan Bakı 2000 il

About the rich history of Oil reserve- Azerbaijan

Summary

The history of Azerbaijan oil is as ancient as the history of Azerbaijan itself. From the past till today oil was one of the symbols of Azerbaijan. After becoming as one field of oil industry it has geoeconomical and geopolitical importance.

Since the second half of XIX century the oil industry turned as a main parameter of the development of society. And since XXI century as a main part of Azerbaijan economy it has great importance as well.

О богатой истории азербайджанской нефти

Резюме

История азербайджанской нефти такая же древняя, как и история Азербайджана. Начиная с глубокой древности вплоть до нашего времени нефть является одним из символов Азербайджана, его «визитной карточкой». После того, как нефть стала одной из отраслей промышленности, она приобрела геэкономическое и геополитическое значение.

Со второй половины XIX века нефтяная промышленность является основным показателем развития общества, а в XXI веке став основой азербайджанской экономики, эта отрасль еще более укрепила свою актуальность.